

Barański, Józef

Struktura społeczno-ekonomiczna Bielska i Bodzanowa w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (do 1864 r.)

Notatki Płockie 32/2-131, 16-19

1987

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Struktura społeczno-ekonomiczna Bielska i Bodzanowa w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (do 1864 r.)

POŁOŻENIE. ZARYS DZIEJÓW

Bielsk i Bodzanów to jedne z najstarszych miast północnego Mazowsza. Administracyjnie przez kilka stuleci związane były z Płockiem. Bielsk usytuowany jest w odległości 16 kilometrów w kierunku północno-wschodnim od Płocka. Bolesław II Śmiały w 1065 r. nadał tę miejscowość klasztorowi benedyktynów w Mogilnie. W 1373 r. Siemowit III, książę mazowiecki, nadał Bielskowi miejskie prawo chełmińskie. Następnie w 1537 r. Zygmunt I Stary przeniósł miasto na prawo magdeburskie ustanawiając 5 jarmarków rocznie i 1 targ tygodniowo. Na początku drugiej połowy XVII w. miasto liczyło ponad 700 mieszkańców, wśród których było około 60 rzemieślników. Potop szwedzki, częste pożary i epidemie doprowadziły do jego upadku. Jak wynika z danych statystycznych pruskich z końca XVIII w. Bielsk liczył ponad 200 mieszkańców.¹

Również podobne koleje losu przechodził Bodzanów, leżący na wzgórzu nad rzeką Moltawą w odległości 25 km na wschód od Płocka. Nazwa tej miejscowości wywodzi się od imienia Bodzan i do połowy XVI w. używana była w postaci Bodzanowo. Początkowo właścicielem wsi był klasztor norbertanek z Płocka. Bolesław III, książę mazowiecki, nadał jej w 1351 r. miejskie prawo chełmińskie, mieszkańców zaś uwolnił od świadczeń na rzecz klasztoru i księcia. Mieszczanie utrzymywali się głównie z rolnictwa i rękodzielnictwa, a zwłaszcza z wyrobu sukna. W 1570 r. znajdowało się tu około 400 mieszkańców. Po wojnie ze Szwedami w latach 1655—1660 liczba mieszczan zmalała do około 200. Statystyki zaś pruskie z końca XVIII w. zarejestrowały tu tylko 100 osób.²

Obydwa miasta były rządowymi, utraciły wolność w 1793 r. w wyniku drugiego rozbioru Polski i weszły w skład państwa pruskiego. Dopiero pod koniec 1806 r. odzyskały ją ponownie i znalazły się w granicach Księstwa Warszawskiego, zaś od 1815 r. Królestwa Polskiego. Miasta te wchodziły w skład departamentu płockiego, który w okresie Królestwa Polskiego zamieniony został na województwo (od 1837 r. gubernię) płockie obejmujące północne Mazowsze (ziemie położone pomiędzy Wisłą i Narwią na prawym brzegu tych rzek). Analizowane ośrodki miejskie terytorialnie były jednymi z najmniejszych w regionie północno-mazowieckim. Bielsk miał 36 mórg powierzchni, Bodzanów zaś 45.³

SYTUACJA DEMOGRAFICZNA

Również pod względem liczby mieszkańców Bielsk i Bodzanów należały do najmniejszych

ośrodków miejskich północnego Mazowsza. Problematykę tę na tle pozostałych miast powiatu wyszogrodzkiego ilustruje zamieszczony niżej materiał statystyczny.

Tabela 1. Struktura wyznaniowa ludności miast powiatu wyszogrodzkiego w 1808 r.

Miasto	Liczba ludności		Łącznie
	Żydzi	Chrześcijaństwo	
Wyszogród	2883	307	3190
Płock	1932	2018	3950
Bielsk	184	122	306
Drobin	1607	110	1777
Bodzanów	64	103	167
Płońsk	2801	506	3307
Sochocin	67	120	187
Zakroczym	239	157	396
Czerwińsk	72	82	154

Zródło: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Biblioteka Ordynacji Zamojskich (BOZ) sygn. 96; H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808—1810*, «Kwartalnik Statystyczny», Warszawa 1925, s. 99—100.

Pod terminem chrześcijanie występowała społeczność polska, reprezentująca wyznanie rzymsko-katolickie. Ludność żydowska w Bielsku stanowiła 60,1%, w Bodzanowie zaś 38,3% ogółu mieszczan. To drugie miasteczko zajmowało wówczas trzecie miejsce po Skępem (142) i Czerwińsku (154) wśród najsłabiej zaludnionych miast regionu północnomazowieckiego.⁴

W 1817: r. Bielsk liczył 409 mieszkańców (płci żeńskiej 195, męskiej 214),⁵ zaś Bodzanów 249 (płci żeńskiej 129, męskiej 122).⁶ Rozwój demograficzny analizowanych miast na przestrzeni lat 1826—1865 w aspekcie wyznaniowym pokrywającym się z narodowościowym ilustruje tabela 2.

Z danych statystycznych wynika, iż Bielsk pod względem demograficznym rozwijał się wolniej niż Bodzanów, gdzie nastąpił szczególnie szybki, bo prawie czterokrotny, wzrost społeczności żydowskiej. Bariery hamującą przyrost ludności analizowanych ośrodków miejskich był nie tylko zastój gospodarczy, ale także wysoka śmiertelność dzieci oraz epidemia cholery. Stąd w niektórych latach nastąpił regres demograficzny, np. w 1831 roku w Bielsku w społeczności polskiej urodziło się 15 dzieci, zmarło zaś osób (głównie na cholere) 24.⁷ Odpowiednie liczby w 1852 r. kształtowały się nastę-

Tabela 2. Ludność Bielska i Bodzanowa w latach 1826—1865 w aspekcie wyznaniowym.

Miasto	1826 r.				1865 r.				W 1865 r. w porównaniu z 1826 r. nastąpił przyrost	
	Chrześc. - eljanie	Żydzi	% Ży- dów	Ogółem ludno- ści	Chrześc. - eljanie	Żydzi	% Ży- dów	Ogółem ludno- ści	w liczbach	%
Bielsk	390	129	33,1	519	479	197	29,2	675	156	30,1
Bodzanów	278	96	34,5	374	443	361	44,9	804	430	114,9

Zródło: AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW), sygn. 181, s. 218—236; Załącznik do poz. *Dzieje burżuazji w Polsce, t. II*, art. R. Kołodziejczyka, *Miasto i mieszczaństwo w Królestwie Polskim w 1865 r.*, tab. 2.

pująco: urodzenia — 17, zgony — 36. Tak wysoką śmiertelność determinowała epidemia cholery.⁸ Również regres w przyroście naturalnym ludności miał miejsce w niektórych latach w Bodzanowie, np. w 1831 r. urodziło się u mieszczan narodowości polskiej 7 dzieci, zmarło zaś osób 28 (przede wszystkim na cholere),⁹ u mieszkańców wyznania mozaistycznego odpowiednie liczby wynosiły 1 i 5.¹⁰ Wysoki wskaźnik śmiertelności, zwłaszcza wśród dzieci, obniżał średnią życia mieszkańców Bielska i Bodzanowa.

STRUKTURA ZAWODOWA

Obydwa miasta miały charakter typowo rolniczy, rzemiosło zaś i handel odgrywały drugorzędą rolę. W Bodzanowie np. w 1818 r. było aż 46 rolników — wszyscy narodowości polskiej. Rzemiosło i handel reprezentowali wówczas: młynarz, rzeźnik, krawiec, 2 piekarzy, cyrulik, kramarz, arendarz i szynkarz soli. Wymienieni reprezentanci rzemiosła i handlu z wyjątkiem młynarza, byli narodowości żydowskiej.¹¹

W następnych latach zarówno w Bodzanowie jak i w Bielsku miał miejsce wzrost liczby osób zajmujących się rzemiosłem i handlem.

W okresie międzypowstaniowym w wymienionych miastach miała miejsce stagnacja życia gospodarczego. Dominującą rolę nadal od-

Tabela 3. Rejestr zarobkujących mieszkańców Bodzanowa w 1830 r.

Lp.	Profesja	Liczba osób
1	Krawcy	8
2	Piekarze	6
3	Szewcy	4
4	Przekupnicy (handlarze)	4
5	Rzeźnicy	2
6	Garbarze	2
7	Kowale	2
8	Zduni	1
9	Młynarze	1
10	Cieśle	1

Zródło: KRSW, sygn. 4265.

Tabela 4. Rejestr zarobkujących mieszkańców Bielska w 1830 r.

Lp.	Profesja	Liczba osób
1	Szewcy	5
2	Piekarze	4
3	Kowale	3
4	Krawcy	3
5	Młynarze	2
6	Handlarze	1
7	Rzeźnicy	1
8	Piwowarzy	1

Zródło: KRSW, sygn. 4272.

grywa tu rolnictwo. Oto kolejne zestawienia z 1865 r. potwierdzające tę tezę: W Bodzanowie były wówczas 63 gospodarstwa rolne (60 należało do Polaków, 2 do Żydów, a 1 było w rękach rodziny pochodzenia niemieckiego). Powierzchnia statystycznego gospodarstwa rolnego poza miastem wynosiła 6,5 morgi. Wyłącznie rolnictwem zajmowało się 57 mieszczan, rolnictwem i przemysłem — 6. Z rolnictwa utrzymywały się łącznie 203 osoby. Rzemiosłem trudniło się 58 mieszczan, zaś handlem lub przemysłem 31. Z rzemiosła, handlu i przemysłu utrzymywały się 563 osoby.¹²

Odpowiednie dane dla Bielska kształtowały się następująco: Liczba gospodarstw wynosiła tu 50, z których wszystkie były w rękach narodowości polskiej. Średnia wielkość gospodarstwa sięgała prawie 25 mórg. Z rolnictwem związanych było (rolnicy wraz z rodzinami) tu 289 osób. W rzemiosle i handlu pracowało 41 mieszkańców narodowości polskiej i 31 żydowskiej, a biorąc pod uwagę ich rodziny, łączna liczba osób utrzymujących się z tych procedur wynosiła 306.¹³ Z danych statystycznych z 1865 r. wynika, iż Bielsk miał 43% mieszczan rolników, Bodzanów zaś tylko 25,3%.¹⁴

Rolniczy charakter analizowanych miast potwierdza stan pogłowia bydła z końca 1863 r.

INWESTYCJE KOMUNALNE

Niskie dochody kas miejskich zarówno Bielska jak i Bodzanowa stanowiły barierę w realizacji niezbędnych inwestycji komunalnych.

Tabela 5. Wykaz sztuk bydła rogatego w Bielsku i Bodzanowie z końca 1863 r.

Bydło rogate	Bielsk	Bodzanów
Wolów	13	8
Krów	126	118
Jałowizny	55	61
Łącznie	194	187

Zródło: AGAD, Dyrekcja Ubezpieczeń, sygn. 1505, k. 1-2.

W korzystniejszej sytuacji, z racji wyższych dochodów, był Bielsk. W 1819 r. roczny zysk kasy tego miasta zamykał się kwotą 3097 złotych polskich (złp.), zaś Bodzanowa wynosił 1315 złp.¹⁵ Były to kwoty niewielkie. O ich małej sile nabywczej świadczy fakt, iż np. w 1817 r. cena korca żyta wynosiła 24 złp.¹⁶

Stąd też nieco szerszy zakres miały inwestycje komunalne (według ówczesnej terminologii określano je melioracjami) realizowane w Bielsku. Już na początku lat 20-tych XIX w. dokonano tu restauracji studni publicznej¹⁷ oraz zbudowano pomieszczenie służące do przechowywania sprzętu przeciwpożarowego.¹⁵

W latach 40-tych w związku z budową trak-tów bitych, wiodących z Plocka do Mławy przez Raciąż i z Plocka do Sierpca, krzyżujących się w Bielsku, podjęto się tu wybrukowania Rynku i części ul. Plockiej oraz przebudowania ulic: Warszawskiej i Sierpeckiej. Meliorację tę wykonał mieszkaniec żydowski Mosiek Rozenberg za sumę 3164 rubli srebrnych (rs.)¹⁸ W 1853 r. na trakcie wiodącym do Mławy, który w obrębie miasta przecinała struga Sierpienica, zbudowano most, drugi zaś wyremontowano. Inwestycję tę zrealizował Edward Barcikowski za kwotę 174 rs.²⁰

W porównaniu z Bielskiem niewiele melioracji zrealizowano w Bodzanowie. W 1826 r. wybudowano tu studnię publiczną za sumę 1009 złp.²¹

W 1835 r. na rzece Mołtawie płynącej w obrębie terytorium miasta wzniesiono zaś nowy most kosztem 1300 złp.²² Most ten był na trakcie prowadzącym z Plocka przez Bodzanów, Wyszogród do Zakrocymia. W 1851 r. przeprowadzono jego remont za sumę 131 rs. (1 rs. = 6 2/3 złotego). W budowie mostu partycypowali również mieszkańcy świadcząc robocizną pieszą i sprzętajną oszacowaną na 72 rs.²³ Potrzeby inwestycyjne miasto mogło zaspokoić w niewielkim stopniu z braku na ten cel fundus-zów. Kasę miejską zasilal wówczas głównie dochód brukowy i jarmarczny w kwocie 112 rs. i w połączeniu z innymi drobnymi wpływami finansowymi zaledwie wystarczał na pensję dla burmistrza i policjanta oraz na inne niezbędne potrzeby. Jedyne kapitał, jaki w 1851 r. posiadała kasa miejska w kwocie 44 rs., pochodził z tytułu oszczędzonej płacy burmistrza w czasie, gdy posada ta przez pewien czas wakowała.²⁴

OŚWIATA

Ujemną stroną życia społecznego analizowa-nych miast był niski poziom oświaty ich mieszkańców. W Bodzanowie nie było szkoły elementarnej. Stąd też analfabetyzm był zjawiskiem powszechnym wśród mieszczan. W 1812 r. na projekcie etatu kasy ekonomicznej Bodza-nowa 3 przedstawiciele Rady Miejskiej podpisało się krzyżami.²⁵ Również inny dokument urzędowy z 1820 r. zawierał 11 podpisów, wszystkie były w formie krzyży, gdyż ich autorzy nie opanowali sztuki pisania.²⁶

W porównaniu z Bodzanowem wyższy poziom oświaty prezentowali mieszkańcy Bielska. W 1826 r. na 19-tu sporządzonych aktach urodzeń na 57 podpisów mieszczan aż 39 (68,4%) okazało się analfabetami.²⁷ Ponadto funkcjonowała tu szkoła elementarna, którą w 1815 r. założył miejscowy proboszcz (parafii rzymsko-katolickiej. Rejonem tej placówki oświatowej było miasto i kilka okolicznych wsi. W 2 lata po jej powstaniu naukę pobierało 40 dzieci (30 chłopców i 10 dziewcząt) wyznania rzymsko-katolickiego. Nauczycielem był Józef Napierski, który pobierał wynagrodzenie 600 złp. rocznie, pochodzące ze składki parafian. Szkoła mieściła się w budynku parafialnym i była pod nadzorem proboszcza.²⁸

* * *

Bodzanów i Bielsk należały do najniższej kategorii miast północnego Mazowsza. Miały charakter typowo rolniczy. Niskie dochody kas ekonomicznych tych miast były prawie w całości przeznaczone na utrzymanie personelu administracyjnego. Bogatszym miastem był Bielsk, którego dochód za 1863 r. wyniósł 585 rs.²⁹ Dochód zaś bodzanowskiej kasy osiągnął w tym samym roku tylko 284 rs.³⁰ Stąd też w Bielsku w większym zakresie niż w Bodzanowie rozwijał się ruch inwestycyjny. O regresie gospodarczym Bodzanowa świadczył fakt, iż w 1820 r. władze nadrzędne rozpatrywały wniosek o przemianowanie go na osadę wiejską.³¹

Miasteczka te aktywnie partycypowały w powstaniach narodowych XIX wieku, a zwłaszcza w latach 1863—1864. Z Bodzanowa np. za udział w powstaniu styczniowym władze carskie aresztowały 7 mieszkańców i wywoziły w głąb Cesarstwa. Średnia wieku tych powstańców wynosiła 29 lat. Do końca 1865 r. żaden z nich nie powrócił z zesłania. Ponadto jeden z mieszczan Antoni Rokicki zginął w powstaniu.³² Dalszych 5 bodzanowian po dobrowolnym powrocie z oddziałów powstańczych złożyło (w miejscowym kościele na początku 1864 r. przysięgę wierności władzom carskim. Byli oni z zawodu rzemieślnikami, a ich średnia wieku wynosiła 25 lat.³³ Również mieszkańcy Bodzanowa musieli złożyć składkę w sumie 214 rs. na utrzymanie kilkusobowej Policji Wojennej, która stacjonowała w tym mieście kilka miesięcy aż do 4 (16) grudnia 1864 r.³⁴

W ramach represji popowstaniowych władze carskie na mocy wydanego 1 czerwca 1869 r. aktu prawnego zamieniły 338 miast Królestwa

Polskiego (spośród 452) na osady. W grupie miast, które utraciły prawa miejskie, znalazły się również Bodzanów i Bielsk.³⁵

PRZYPISY

¹ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, praca zbiorowa pod red. St. Pażyry, Wrocław—Warszawa—Kra-ków 1967, s. 456.

² *Tamże*, s. 458.

³ Załącznik do pozycji *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. II praca zbiorowa pod red. R. Kołodziejczyka, Wrocław 1980.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Biblioteka Ordynacji Zamojskich (BOZ), sygn. 96; H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podsta-wie spisów ludności 1808—1810*, «Kwartalnik Sta-tystyczny», Warszawa 1925, s. 99—100.

⁵ Archiwum Diecezjalne w Płocku (AD), Dekanat Bielski, sygn. 401, Opis kościoła parafialnego biel-skiego w czasie wizyty dekanalnej w 1817 r., k. 23—24.

⁶ AD, Dekanat Bodzanowski, sygn. 403, Opis kościoła parafialnego bodzanowskiego w czasie wizyty dekanalnej w 1817 r. k. 33—36.

⁷ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Płocku (WAP), Akta urodzeń i zgonów parafii rzym. kat. Bielski z 1831 r.

⁸ *Tamże*, z 1852 r.

⁹ WAP, Akta urodzeń i zgonów parafii rzym. kat. Bodzanów z 1831 r.

¹⁰ WAP, Akta urodzeń i zgonów gminy bodzanowskiej wyznania mojżeszowego z 1831 r.

¹¹ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW), sygn. 4263, Rozkład składki przez mieszczan miasta Bodzanowa na opłacenie pensji bur-mistrza w dniu 16 września 1818 r. zadeklarowanej.

¹² KRSW, sygn. 4266, k. 95.

¹³ KRSW, sygn. 4274, s. 568—570.

¹⁴ Załącznik do pozycji: *Dzieje burżuazji...*, op. cit.

¹⁵ KRSW, sygn. 4271, Etat dla kasy ekonomicznej m. Bielska na 1819 r.; KRSW, sygn. 4163, Etat dla ka-sy ekonomicznej m. Bodzanowa na 1819 r.

¹⁶ AD, Dekanat Biezuński, sygn. 402, k. 11.

¹⁷ KRSW, sygn. 4271, Komisja Województwa Plockie-go (KWP) do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrz-nych i Policji (KRSWiP), Płock 5 lipca 1823 r.

¹⁸ *Tamże*, KWP do KRSWiP, Płock 23 sierpnia 1826 r.

¹⁹ KRSW, sygn. 4274, s. 53—60.

²⁰ *Tamże*, s. 226—227 i 231—233.

²¹ KRSW, sygn. 4265, KWP do KRSWiP, Płock 8 sierpnia 1826 r.

²² *Tamże*, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego (KRSWiOP) do KWP, Warszawa 11 (23) kwietnia 1835 r.

²³ KRSW, sygn. 4266, k. 24—25.

²⁴ *Tamże*,

²⁵ KRSW, sygn. 4263, Projekt do etatu kasy ekono-micznej m. Bodzanowa na 1809/10 r.

²⁶ KRSW, sygn. 4264, KWP do KRSWiP, Płock 2 paź-dziernika 1820 r.

²⁷ WAP, Akta urodzeń i zgonów parafii rzym. kat. Bielski z 1826 r.

²⁸ AD, Dekanat Bielski, sygn. 401 — op. cit., k. 24.

²⁹ KRSW, sygn. 4274, s. 558.

³⁰ KRSW, sygn. 4266, k. 68.

³¹ *Miasta polskie...*, op. cit., s. 458.

³² WAP, sygn. 6, k. 222—223.

³³ *Tamże*, k. 32.

³⁴ KRSW, sygn. 4266, k. 77—78.

³⁵ St. Pażyra, *Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku*, Lwów 1939, s. 352—354.